

RECENSIES

Elders, evenzeer overigens in Australië en de Verenigde Staten als in Azië zelf, is een andere traditie tot stand gekomen. Sinds de tweede wereldoorlog leeft daar een sterke behoefte de geschiedenis van Azië autonoom te bestuderen en niet langer te zien als verlengstuk van de koloniale Europese staten. Dit heeft naast het gebruik van de Westerse bronnen, waar men toch zelden omheen kan, een zo sterk mogelijke nadruk ook op de Oosterse bronnen in de hand gewerkt. De opleiding aan de bekendste instituten in de genoemde landen kenmerkt zich dan ook door een bestudering van talen, cultuur en geschiedenis van (Zuidoost-)Azië in onderlinge samenhang. De aandacht is daarbij verschoven naar de regio en 'het volk' ten koste van de centrale overheden en de kolonisatoren. Veelal wordt tevens gebruik gemaakt van antropologische en sociologische begrippen.

De hier aan te kondigen bundel staat in deze traditie. De meeste auteurs komen uit Australië of de Verenigde Staten, slechts enkelen uit Azië. Naast de oudere historische tradities komen ook de ontwikkelingen in de moderne tijd (de opkomst van het nationalisme en andere nieuwe ideologieën) en de betekenis daarvan voor de beeldvorming over het verleden aan bod. De bundel betreft geheel Zuidoost-Azië. Hier kunnen alleen de artikelen betreffende de vroeger door Nederland gekoloniseerde gebieden kort worden aangeduid: James Fox over historische tradities op Roti, S. Supomo en Ann Kumar over Javaanse historiografie, Benedict O.G. Anderson, Deliar Noer, Anthony Reid en Ruth McVey over Indonesische historiografische ontwikkelingen na de tweede wereldoorlog en Leonard Andaya met een dorpsgeschiedenis over de oorlog met de Nederlanders in de periode 1666-1669. Zoals in alle bundels is de kwaliteit van deze artikelen wisselend, maar de systematische pogingen in de geschiedschrijving van deze gebieden andere dan Westerse bronnen te betrekken, verdienen bewondering en navolging.

J. van Goor

Michael Crone, *Hilversum unter dem Hakenkreuz. Die Rundfunkpolitik der Nationalsozialisten in den besetzten Niederlanden 1940-1945* (Kommunikation und Politik XV; München: K.G Saur, 1983, 350 blz., DM56,—, ISBN 3 598 20545 7).

In de nacht van 10 op 11 mei 1940 kreeg de 'Rundfunkstaffel I' van de Duitse 'Heeresgruppe B' het bevel zich naar Hilversum te begeven in het kielzog van de Duitse invasie-macht. Men moest het zenderpark in beslag nemen en, indien noodzakelijk, repareren, zodat het zo spoedig mogelijk voor de bezetter in gebruik kon worden genomen. De eenheid nam wat radio-apparatuur mee en 'Kleinwerkzeug für Reparaturzwecke' plus een kist met duizend Engelse grammofoonplaten. Met zulke bagage kon men de Hilversumse omroep niet daadwerkelijk vervangen. De 'Staffel' had geluk. Op de snelle Duitse overwinning volgde een spoedige loyaliteitsverklaring van de Nederlandse omroepverenigingen, zodat het ontbreken van 'ausgesprochene Hollandkenntnisse' in de eenheid door hulpvaardigheid van Nederlandse programmamakers werd gecompenseerd. De kist met Engelse platen wees erop, dat het einddoel van de 'Staffel' niet was Hilversum maar de BBC in Londen.

Dit historische feit is ontleend aan de studie van de Duitse onderzoeker Michael Crone over de nazi-bezetting van de Hilversumse omroep. Zijn boek verscheen in een reeks van wetenschappelijke publikaties over vormen en inhoud van de nationaal-socialistische propaganda. Het Nederlandse thema van de serie is - in de Nederlandse context bezien - een welkome aanvulling op bestaande studies zoals het gedegen proefschrift van Hans van den Heuvel over de nationale of verzuilde omroep en het opwindende boek van Dick Verkijk over collaboratie in Hilversum. Crone bestudeert de Nederlandse gebeurtenissen in termen

van een verbijzondering van het voorlichtingsbeleid van het Duitse nazi-regime.

Na de 'Machtergreifung' in 1933 werd het belang van het nieuwe medium, de radio, hoog aangeslagen; de beïnvloedingsmogelijkheden van bioscoopjournaals werden ruim benut. Crone begint zijn studie dan ook met een beschrijving van het nationaal-socialistische media-beleid en van de overheersende positie van Goebbels daarin. De verantwoordelijkheid voor voorlichting en propaganda moest in het Derde Rijk worden gedeeld tussen Goebbels' departement, het ministerie van buitenlandse zaken en de strijdkrachten. Competentie-kwesties in de bureaucratie vullen het boek. In het klein vinden we dit driegevecht terug in Nederland, wanneer in de zomer van 1940 de radio onder nationaal-socialistische curatele moest worden geplaatst.

Opvallend is in Crone's beschrijving het gemak, waarmee de representanten van de verzuilde omroepverenigingen zich in mei 1940 naar de Nieuwe Orde schikten. Het was de uitgesproken bedoeling van het nazi-regime om het proces van ideologische gelijkshakeling via Nederlandse kanalen te starten en te intensiveren. De Nederlandse radio liet zich daarvoor gebruiken. Ze aanvaardde naast de 'voor-oorlogse' censuur-commissie (die tot december 1940 bleef doorwerken) een tweede Duitse keuring. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de 'Rundfunkbetreuungsstelle' in het licht van dit succes aanvankelijk de onpopulaire NSB zo veel mogelijk van de Hilversumse microfoons trachtte weg te houden. Dat lukte niet helemaal. Het eerste grotere radio-conflict met de bezetter betrof de weigering van alle omroepverenigingen in november 1940 om een verplichte reportage over de WA uit te zenden.

De Duitse autoriteiten in Hilversum werden in hun politiek van geleidelijkheid overrompeld door Den Haag, dat een concentratie van de omroep wenste en meer vatbaar bleek voor pressie van de NSB. Eerst in de genationaliseerde *Nederlandsche Omroep* van 1941 kon de NSB-leider Mussert een rede houden voor de luisteraars. De staatsomroep vermocht, gemeten aan de daling van de abonnementen op de luistergidsen en van de luistergelden, niet een groot aantal toehoorders te boeien. De 'Rundfunkbetreuungsstelle', die men een zeker vakmanschap niet kon ontzeggen, begon zich steeds meer met dit produkt van Haagse politiek te bemoeien. De Nederlandse zenders in Londen bleken echter sterkere concurrenten.

Uiteindelijk heeft het nazi-regime de strijd om de luistergunst verloren. Volgens Crone was de Duitse maatregel van het opeisen van radio-toestellen uit de Nederlandse huiskamer na de april-mei stakingen van 1943 een impliciete erkenning van een nederlaag. Door de poging tot verwijdering van apparaten - die slechts gedeeltelijk slaagde - beroofden de Duitsers zelf zich van een - waardeloos gebleken - propaganda-medium. Het Nederlandse zenderpark werd nadien steeds meer een onderdeel van de Duitse 'Europa-Sender', die propaganda uitzond naar Engeland. Crone bouwde zijn betoog op met materiaal uit ambtelijke Duitse en Nederlandse archieven. Dat geeft zijn boek het waarmerk van een institutionele studie; over vorm en inhoud van de programma's of over mogelijke effecten van afzonderlijke uitzendingen komt de lezer vrijwel niets te weten. Crone koos een in de geschiedwetenschap zeer begaanbare weg, maar hij deed dat dan ook met ijver en zorg. Het resultaat is een boek, dat de visie op de Nederlandse omroep verbreedt (door een Duitse omlijsting) maar de werking van die omroep veronachtzaamt.

Jan Bank

RECENSIES

G. Hirschfeld, *Fremdherrschaft und Kollaboration. Die Niederlande unter deutscher Besatzung 1940-1945* (Studien zur Zeitgeschichte herausgegeben vom Institut für Zeitgeschichte XXV; Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1984, 311 blz., DM48,—, ISBN 3 421 06192 0).

Veel van de geschiedschrijving over de bezettingstijd staat in het teken van de tegenstelling collaboratie-verzet en alle nuances daartussen. Over collaboratie is in die geschiedschrijving dan ook al heel wat gezegd. Toch zijn er nog slechts zeer weinig publikaties geheel aan het verschijnsel collaboratie gewijd. Het is opmerkelijk dat juist een buitenlander nu met zo'n studie voor den dag komt. G. Hirschfeld, een Duitser werkzaam bij het German Historical Institute in Londen, verrichtte zijn onderzoek in de jaren 1976 en 1977. Hij promoveerde in 1980 aan de Universiteit van Düsseldorf, maar pas in 1984 verscheen zijn boek in druk. Inmiddels waren wel al enkele artikelen van zijn hand verschenen.

De term collaboratie is zoals bekend sterk emotioneel geladen. Voor het historisch inzicht is dat geen voordeel. Hirschfeld wil dan ook nadrukkelijk van die emotionele lading af. *Kollaboration* is voor hem synoniem met *Zusammenarbeit* en omvat vele vormen van samenwerking met de bezettende macht. Zijn bedoeling is de politieke, sociale en economische omstandigheden duidelijk te maken, die samenwerking met die bezettende macht mogelijk en in feite noodzakelijk maakten, zonder - hij voegt dit expliciet toe - daarmee iets of iemand te rechtvaardigen dan wel als schuldig aan te wijzen. Door deze samenwerking op het politieke, het bestuurlijke en het economische terrein ieder afzonderlijk zorgvuldig in het feitelijke verloop te beschrijven hoopt hij een bijdrage tot groter historisch inzicht te leveren. Hij toont zich daarbij een bekwaam historicus. Goede kennis van de literatuur en grondig onderzoek in ongepubliceerde en gepubliceerde bronnen (hij bezocht Nederlandse en Duitse archieven en bibliotheken) vormen de grondslag voor een degelijk relaas. In de hoofdzaken treft de Nederlandse lezer daarbij geen verrassende nieuwe feiten of ontwikkelingen aan. Maar in de details, in de vormgeving van zijn concrete verhaal weet Hirschfeld wel degelijk tot nu toe niet of nauwelijks bekende gegevens een plaats te geven. Zijn betoog blijft mede daardoor onderhoudend. Het is bovendien in hoofdlijnen overtuigend: samenwerking met de bezetter werd in brede kring om diverse redenen als zo vanzelfsprekend en onontkoombaar gezien, dat zeker in het begin van de bezettingstijd weigering van zulke samenwerking op enige schaal van betekenis bijna letterlijk onvoorstelbaar was. Een nuttig boek.

Toch is het boek het meest interessant en ontleent het ook zijn meeste betekenis aan iets anders. Voor een goed begrip van veel wat zich in de eerste anderhalfjaar van de bezetting afspeelt introduceert Hirschfeld de term *Attentismus*. Dit begrip acht hij verhelderend voor een inzicht in die verschijnselen die zich maar moeilijk of geheel niet op de schaal van collaboratie en verzet laten plaatsen. Ook andere historici worstelden al met dit probleem. Juist in de tijd dat Hirschfeld zijn onderzoek deed introduceerde Kossmann in de *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden* (1977) in dit verband de term accommodatie. Anderen, onder wie ondergetekende, namen die term gretig over. Kennelijk is het Hirschfeld niet mogelijk geweest deze bijdragen nog te verwerken, dan wel is het hem ontgaan. In ieder geval ontbreekt elke verwijzing naar dit begrip (en naar Kossmanns zojuist genoemde boek). Dat is jammer.

Attentismus is het Duitse equivalent van het Franse *attentisme*. Hirschfeld omschrijft het in zijn *Einleitung* als: 'ein vorsichtiges Abwarten, ein Auf-Zeit-Spielen. Hinzu trat allerdings schon sehr bald eine zunehmende Bereitschaft, sich auf der Grundlage der veränderten Machtverhältnisse, im Interesse der Aufrechterhaltung von ausserer Ruhe und